

„A FÖLD PEDIG KIETLEN ÉS PUSZTA VALA...”

MÉG EGYSZER *KIES* ÉS *KIETLEN* MELLÉKNEVEINK

ETIMOLÓGIÁJÁRÓL

HORVÁTH KATALIN

(Eötvös Loránd Tudományegyetem)

1. A dolgozat tárgya és célkitűzése

1.1. A két melléknévről

A használatból mára lassan visszaszoruló, választékosnak tekintett, korábban is inkább az irodalmi nyelvben előforduló, ’kellemes látványt nyújtó, szép, vonzó, derűs, üde, barátságos <táj, vidék, hely>’ jelentésű *kies* és negatív párja, a ’puszta, sivár, elhagyatott, terméketlen, mostoha éghajlatú, kellemetlen, csúnya <táj, vidék, hely>’ jelentésű *kietlen* mellékneveinknek (l. ÉrtSz., ÉKsz., RégSz.) nincs érvényes etimológiája. Legutóbbi etimológiai szótáraink – az EWUng. (Lieferung 3: 749–50), valamint az EtSzt. (407) – szerint a két melléknév ismeretlen eredetű: igei vagy névszói fiktív töből az -s, illetve a -*ltan* ~ -*tlen* melléknévképzőkkel jött létre.

A két szó nyelvünk régi elemei közé tartozik: nyelvtörténeti és etimológiai szótáraink szerint írott anyagban először a *kietlen* jelent meg: 1259-től (*kyethlenazow* hn.: Gl., TESz., EWUng.) adatolható *kyethlen*, *kyetlen*, *kjētlen*, *keietlen*, *kūetlen*, *kejetlen*, *kijetlen* alak- és írásváltozatokban. A *kies* – *kues*, *kees*, *kyes*, *kjyes*, *kijes* variánsokban – látszólag – jóval később, csak a 15. század közepén tűnt fel. A vonatkozó szakirodalomban ezért is merülhetett fel annak a gondolata, hogy a *kies* másodlagosan, csupán a hasonló, ellentett jelentésű melléknévpárok (l. a *boldog* ↔ *boldogtalan*, *bűnös* ↔ *bűntelen*, *fás* ↔ *fátlan*, *kegyes* ↔ *kegyetlen*, *szerencsés* ↔ *szerencsétlen* stb. kettősöket) analógiájára jött volna létre. Megerősítheti ezt az elképzelést az a tény is, hogy az ismeretlen tő csak akkor lehet igei természetű, ha belőle csupán a *kietlen* keletkezett. Igei szótöből ugyanis -s képzős melléknév nem származhat: verbális tő esetén a fosztóképzős melléknévek pozitív párja az ige befejezett melléknévi igenévi alakja: l. az *írott* ↔ *íratlan*, *járt* ↔ *járatlan*, *kért* ↔ *kéretlen*, *mosott* ↔ *mosatlan*, *sült* ↔ *sületlen*, *várt* ↔ *váratlan* stb. párokat.

Régi nyelvünkben mindkét szó többjelentésű, ismert, általános használatú volt, és származékaik is éltek. A korai adatolású *kietlen* igen gyakori volt főnévi ’puszta, sivatag, elhagyatott hely’ jelentésben, élt a *kietlenség* ’pusztság’ főnév és a *kietleni* ’pusztai’ melléknév is. A szónak továbbá volt, s a népnyelvben ma is van – az *irtózatos*, *iszonyú*, *rettenetes*, *szörnyű* stb. negatív jelentésű mellékneveinkhez hasonlóan – fokozó, nyomatékosító, túlzó jelentése is: *kietlen nagy*, *kietlen mélység*, *kietlen rút* stb.

A *kies*-ből pedig létrejött a ’kellemesség, szépség, üdeség’ jelentésű *kiesség*, a ’kellemesség, üdévé, frissé tesz’ jelentésű (*meg*)*kiesít* ige, valamint a nyelvújítás korában a *kiesde* főnév ’kies hely, oázis’ jelentésben. (Vö. NySz., CzF., Ball.)

Újabbban terjedőben van a *kies*-nek egy kései, a 18. században felbukkanó, eredeti jelentésétől messze szakadt jelentése is. A szónak ez az újabb ’külső, távoli, félreeső,

kieső’ jelentése¹ közel került a *kietlen* jelentéséhez, s főként a népnyelvben élt és él: „...íjjen *kies hejen* szükség van a kutyára” (MTsz.); „*Kies helën* van a pincém, de azí níha benízhetne ké” (ÚMTsz.). Ez a jelentés minden bizonnyal népetimológia eredményeképpen – a *kies* és a *kieső* alaki hasonlósága alapján – jött létre, azaz a *kiesik* igét értették bele a *kies* hangalakjába.²

A 16–19. századokban a két melléknév a szépirodalom nyelvében gyakorta előfordult. Hadd hozzak csupán ízelítőül néhány versrészletet! A *kies* szerepel szoltárfordításban: „Az Úr énnekem őriző pásztorom, / Azért semmiben meg nem fogyatkozom, / Gyönyörű szép mezőn engemet éltet, / És szép *kies folyóvízre* legeltet” (MA. 23. zsoltár; l. Alexa 1994: 169).³ Mikes Kelemen gyakran használja a Törökországi levelekben, általában szintén a *szép* melléknévvel együtt: pl. „A tengerparton lévő *igen szép, kies helyt* vagyunk” (55. levél). De megtaláljuk Csokonainak pl. A tihanyi ekhóhoz c. versében („Míg azok, kik bút, bajt nem szenvednek / A bölcsőség karjain, / Vigadoznak a *kies Fűrednek* / Kútfején és partjain,”), és idézhetünk költői példát Petőfitől is: „Az én szerelmem nem *kies liget*, / Hol csendes tóban hattyúk ringanak,” (Az én szerelmem).

A *kietlen* költői példái közül kihagyhatatlan Csokonai Reményhez c. jól ismert verse. Az utolsó versszak következő sorai: „Nékem már a rét hímetlen, / A mező kisült, / A zengő liget *kietlen*, / A nap éjre dült. –”. A *kietlen* a költői nyelvben is – akárcsak a kódexekben és a Károlyi-bibliában – gyakran szerepel együtt a *puszta* melléknévvel. Ezt példázza a következő idézet Vörösmarty Csongor és Tündéjéből: „*Pusztá légy s kietlen, ég, / Légy vadonná, föld;*”. A szerkezetet megtaláljuk Petőfinél is: „*Kietlen, puszta* mind a négy fal,” (Az apostol). A következő Kosztolányi-idézet azért érdekes, mert az egymás

¹ Régi értelmező szótáraink (CzF. [1865], Ballagi [1873], Balassa [1940]) még nem ismerik a *kies*-nek ezt a deformált jelentését. De nincs nyoma az Erdélyi magyar szótörténeti tárban sem. Az újabb értelmező szótárak viszont (ÉrtSz., ÉKsz., ÉKsz.², ÉrtSz.+) a szó második jelentéseként, <ritka> minősítéssel jegyzik. Az ÉrtSz. e jelentés példájaként Mikesnek ezt a jelentést képviselő egyetlen adatát közli: „Gondolom, hogy holnap idehagyjuk ezt a *puszta, kies, szomorú lakóhelyt*” (60. levél). Ennek a jelentésnek valószínűleg ez az első írott nyelvi (irodalmi) adata.

² Lőrincze Lajos a *kies* újabb jelentésének kialakulását a következőképpen magyarázza: „Míthogy (a *kies*-t) ritkán használjuk, könnyen megtörténik, hogy a bizonytalan nyelvérvék egy ismertebb, gyakran használt és hasonló hangalakú szóhoz kapcsolja, annak a jelentését viszi át rá. [...] A mi esetünkben – úgy látszik, – a *kiesik* ige érvényesült, vagy pedig a *kies* szót valamilyen módon a *ki* igekötő s képzős származékának érezte a nyelvérvék” (Lőrincze 1971: 96). A hangalaki hasonlóság nyomán bekövetkező jelentésváltozásra több ismert példát hozhatunk: l. pl. az *ildomos* vagy az *iromba* jelentésváltozását (TESz., EWUng.).

³ A Károlyi-biblia 20. századi kiadásaiiban hiába keressük a *szép kies folyóvízre* szintagmát. „Itt a *kies*-t az 1908-as Károlyi-revizió cserélte ki *csendes*-re, melyet az új, illetve a javított és a revideált új fordítás szintén használ” – írja A. Molnár Ferenc a 23. zsoltár nyelvi és művelődéstörténeti elemzését nyújtó dolgozatában (A. Molnár 2014: 226). Az 1979-es új fordítású, magyarázatokkal ellátott katolikus Bibliában az „És *szép kies folyóvízre* legeltet” sor helyett „A nyugalom vízéhez terel és felüdíti lelkemet” sor áll.

mellé kerülő *kietlen puszta* jelzős szerkezetben a *puszta* főnévként szerepel: „Előtte a *kietlen puszta* hallgat, / az éj ijedve, sírva felriad,” (A holtak vonatja).

Végül hadd idézzem – szintén a Csongor és Tündéből – az Éj monológjának következő részletét: „Fáradtan ösvényikből a napok / Egymásba hullva, összeomlanak; / A Mind enyész, és végső romjain / A szép világ borongva hamvad el; / És ahol kezdve volt, ott vége lesz: / Sötét és semmi lesznek: én leszek, / *Kietlen*, csendes, *lény nem lakta* Éj.”

Ezek a verssorok együttesen a *kietlen* jelentésének minden lényeges – a szó eredetének a megfejtéséhez is nélkülözhetetlen – mozzanatát tartalmazzák.

1.2. A 19. századi etimológia és változatai

A vonatkozó szakirodalom (l. Balassa 1894: 390; Simonyi TMNy. 99, 142; SzófSz. 164; MSzFE. 2: 346; TESz. 2: 484–5; Lőrincze 1971: 97) több mint egy évszázadig – jobb híján – azt az etimológiát fogadta el valószínűnek, melynek első két verzióját a Czuczor–Fogarasi-szótárban (CzF. 3: 717–8), illetve Budenz József Magyar–ugor szótárában (MUSz. 10–3) találjuk. Mindkét szótár szerint a *kies*, *kietlen* a *kéj*, *kény* főneveink szócsaládjába tartozhat, s a ’hajlandóság, gyönyör, <érzéki> élvezet, kedv, tettség’ jelentésű *kéj* szavunkból jött volna létre. A két szótár elgondolása azonban erősen eltér egymástól. Czuczorék a *kedély*, *kedv* szavaink *ke* gyökéből próbálták levezetni a *kéj* főnevet és a *kies*, *kietlen* mellékneveket. Ezzel szemben Budenz a *kéj* szót finnugor eredetűnek tartotta, és egy ’út, mód eljárás’, illetve ’nyom, nyomon jár’ jelentésű finnugor szócsaláddal próbálta rokonítani. A későbbi kutatás nem találta meggyőzőnek és elvetette ezt a finnugor egyeztetést,⁴ majd Erdélyi István röviden felvázolt új ötletét (1970: 151–2) elfogadva, más finnugor felmenőkkel hozta etimológiai kapcsolatba a magyar szócsaládot. Ám az alap gondolat, a *kéj*-ből való eredeztetés, változatlanul megmaradt. A *kéj*-nek az újabb finnugor megfelelőkre építő etimológiája azonban egyáltalán nem meggyőzőbb, mint a korábbiak. Sőt, erős kételyeket ébreszt, mivel – ahogyan a TESz. is megállapítja – „a két szónak (*kies*, *kietlen*) a régi nyelvben leggyakrabban adatolható jelentése és használati köre [...] eléggé távol esik a feltett alapszó tulajdonképpeni jelentésétől és alkalmazási területétől”. A finnugor eredetűnek vélt – nomenverbumnak gondolt – alapszó (l. vog. Szo. *káj* és társai; a finnugor alapalak **keje* lehetett) tulajdonképpeni jelentése ugyanis Erdélyi s nyomában etimológiai szótáraink szerint <nyírfajdkakas, sikekfajd> dűrög, élvez → varázsló énekel’, illetve ’dűrégés → varázsdob, bájoló, varázsló dal’ lehetett⁵ (vö. Erdélyi 1970: 151–2; MSzFE. 2: 346; TESz. 2: 426). Az obi-ugor nyelvekben és a zürjénben a ’nyírfajdkakas dűrög’ → ’varázsol’ jelentésváltozást azzal magyarázták, hogy „a dűrögő madár és a varázsló sámán önkívületi állapotban, révületében egyaránt hangot ad, énekel”. Érthetetlen, hogy a szakma miért tartott ki e mellett az etimológia mellett, hiszen ezekből a jelentésekből bajosan lehet eljutni a magyar *kéj*-hez is, s lehetetlen összeegyeztetni őket a *kies* és *kietlen* eredeti jelentésével, használati körével.

⁴ Bárzsi Géza a Szófejtő szótárban (1941) a *kéj* szócsaládját ismeretlen eredetűnek, ám a *kies*, *kietlen*-nek a *kéj*-ből való eredetét valószínűnek tartja.

⁵ A feltett finnugor megfelelők német nyelvű, pontos magyarázatai: ’Balz’, ’Balzplatz’, illetve ’balzen’ →, ’Lied’, das der Zauberer beim Wahrsagen singt’, illetve, ’singen’ (vom Zauberer), während er wahrsagt, oder eine Sache mit der Axt erforscht’ (Erdélyi 1971: 151–2; MSzFE. 2: 346–7; TESz. 2: 426).

Az időrendi különbség is az etimológia ellen szól: a *kéj* később, csak 1372 után bukkan fel az írott forrásokban (első ismert adata a Jókai-kódexből való), mint a belőle levezethetőnek gondolt, 1295 óta adatható *kietlen*. Nem beszélve arról, hogy sem a *kéj*, sem a *kies*, *kietlen* jelentésében nyoma sincs hangadásnak, hangutánzásnak.

Később szavainkról három új etimológiai kísérlet született (Juhász Jenő [1947]; Balázs János [1976] és Kiss Lajos [1978]), ám az EWUng. (Lieferung 3: 749–50) elvetve – jogosan – a *kéj*-ből való eredeztetést, ezeket sem fogadja el, s a két melléknevet ismeretlen eredetű tőből vezeti le.

Munkám során gondosan mérlegettem az EWUng. által elutasított újabb szófejtési kísérleteket, arra figyelve, hogy van-e bennük továbbgondolandó, továbbkutatható ötlet, gondolat, mely összeillik az általam gyűjtött – kontextusaiban vizsgált – számos adattal. Míg az eddigi kutatás általában a később megjelenő, pozitív jelentésű *kies* melléknév kutatására koncentrált, s kevesebb figyelmet fordított negatív párjára, a *kietlen*-re, magam fordítva járok el. Ennek oka az, hogy régi bibliafordításainkban, a kódexek vallási, egyházi szövegeiben – a bibliai történetek helyszíneiből következően – a *kietlen* sokkal többször fordul elő, mint a *kies*. Ám nem kevésbé fontos az is, hogy a *kietlen* nemcsak gyakoribb, hanem tipikusan rokon értelmű – egymás jelentését megvilágító, magyarázó – szó vagy szavak társaságában, azaz **tautologikus szerkezetekben** fordul elő.⁶ Dolgozatom címadó idézete is – „A föld pedig *kietlen és puszta* vala...” (1Móz 1, 2) – az ilyen szintagmákat példázza.

Úgy véltem, hogy a szöveggörnyezetekkel együtt vizsgált nagyszámú régi adat, köztük a sok tautologikus szószerkezet segítséget nyújthat a két melléknév valódi eredetének a felderítéséhez. A továbbiakban – mielőtt rátérnék az újabb etimológiák bemutatására és értékelésére, majd a magam álláspontjának kifejtésére – nézzünk tehát a *kies*, *kietlen* régi, gazdag adataiból egy-egy mutatványt! Az adatokat a Károlyi-biblia 1984-es kiadásából, a nyelvtörténeti szótárakból és régi értelmező és többnyelvű szótárainkból gyűjtöttem.

2. A *kies* és *kietlen* régi nyelvi adatai

2.1. A *kies* adatai

„S látja, hogy jó a nyugalom és hogy *a föld mily kies*” (1Móz 49, 15); „Az én részem *kies helyre* esett, nyilván *szép örökség* jutott nékem.” (Zsolt 16, 6); „És *szép kies folyóvízre* legeltet” (MA. 23. zsoltár); „...qui fuit dulcis et amoenus *kjes*...” (SermDom. 2: 492); has fanak *kyessyge* ala (SzalkGl. 215); „*kies helyen* lakni”; „*kies mező*” (PP.);

⁶ A *kietlen* (és) *puszta* azon tautologikus mellérendelő szószerkezeteink közé tartozik, melyekben a két tag többnyire kötőszóval, főként *és*-sel (l. pl. azokat a ma is élő frazémákat, amelyek nem váltak összetétellé [csont és bőr; ég és föld, ördög és pokol, szégyen és gyalázat, tény és való stb.]), ritkábban ([a]vagy-gyal (pl. R. *frater avagy barát, keresztre vagi zenwedefre*) kapcsolódik össze. A nyelvtörténeti adatok többsége azt mutatja, hogy a később összetétellé váló elemek legtöbbször halmozottan – jelöletlenül, kapcsolóelem nélkül – álltak egymás mellett (l. pl. *kw zycla, yar kel, dus gazdag, perek patvarok, zoot bezedet, zent kennyanak zent halalanak, zelet vezet* stb. [vö. NySz., TESz., EWUng.]). A Biblia nyelvére meghatározóan jellemzőek a tautologikus szerkezetek. A Genézis második sora – „A föld pedig *kietlen és puszta* vala...” (1Móz 1, 2) – a Vulgátában: „terra autem erat *inanis et vacua*...” Azaz: *inānis* 'üres, puszta' + *vacuus* 'üres, elhagyott'.

„friss itt lenni, *kies hely* ez...”; „...*kyes feredőben* feredyk vála”; „Ez vyteezők zallottak vála meg *eeg zeep kyes mezőn*” (ÉrdyK.); „Sem vála ewnekyk ytalok ... melyek *lelkezh megh kyesytnek*” (ÉrsK.); „Chynaltata *egy igen zeep kyes hazat*” (Pesti); „Nem mindenkor laktunc itt, hanem *igen ió, szép zsiros és kies földén*...” (Heltai); „Venus es Jupiter *kies tizta csendesz hiusseseg* tartnac”; „Az ő *földe kijes*: terra ejus est optima” (MA.); „*Kies váras*”; „*Kies legeltető hely*”; „Az *hely gyönyörűséges, kies*: locus amoenus”; „*Kies avagy élet hozó* nap nyugoti szél” (Comenius); „A *kies bercek*”; „Vétke le mosasara talál *kies kutat*”; „*Kies mulató hely*”; 1662: „...ugyan észak felé *szép* prospectusú, *nézelésű kies és jó egű házak* volnának”; 1677: „...az szép leveles zöld fák alatt bizony *igen kies*, mulatságos ebéde lőn az királybírónak” (SzT. 6); „Hannibal Campanianak melege és Baja nevű *lágý meleg források kiessége* által meggyőzötetett”; „...a *napnak és földnek* ott valo *kiessége* miatt” (Mikes); „*árnyékos helyek kiessége*” (Orczy); „Hol *kiessen* folydogált úr Jézus beszéde...” (Thaly); „...a te *kies* mulató *lugasid*”; „A *kies szellőcskék* gyengén lengedőznek” (Faludi); „*Kies szép mezei lakok*”; „*Kies fürdőhelyek*” (CzF.) stb. (Vö. Károlyi-biblia, Gl., PP., CzF. 3: 717–8, NySz. 2: 302–3, SzT. 6, TESz. 2: 484).

Ezek az adatok egyértelműen azt mutatják, hogy a régiségben a *kies*-nek kizárólag ’kellemes, barátságos, üde, friss, viruló, szemet-lelket gyönyörködtető’ jelentése volt. Ezt a jelentést erősítik a kontextusokban megjelenő pozitív jelentésű melléknévek (*szép, jó, gyönyörűséges, lágý, tizta, csendes* stb.).

2.2. A kietlen adatai

1295: *kyethlenazow* hn.; „Ivöltőnek szava *kietlenben*” (MünchK.); „...a *puzta kietlennèc* földében” (BécsiK.); „...mikor volna *Idomeanok kyetleneben*” (AporK.); „*Kyaltonak zawa kyetlemb*” (Pesti: ÚjTest.); „Neminemw idwn megien vála az *kietlen puztaba*” (VirgK.); „El futha az *keietlenbe puztaba*” (PeerK.); „A föld pedig *kietlen és pusztá* vála...” (1Móz 1, 2); „Ninivét *pusztasággá teszi, kietlenné*, mint egy *sivatag*” (Sof 2, 13); „...aki vezérelt minket a *pusztában, a kietlen és járatlan földön*” (Jer 2, 6); „Nézek a földre, de imé *kietlen és pusztá*” (Jer 4, 23); „...Sion *pusztává* lőn, Jeruzsálem *kietlenné*” (És 51, 3); „Hányszor keserítették őt a *pusztában*, hányszor illeték fájdalommal a *kietlenben*?” (Zsolt 78, 40); „...és teszem a *földet kietlen pusztasággá*...” (Ez 6, 14); „...előtte a föld olyan, mint az Éden kertje, utána pedig *kietlen pusztaság*” (Jóel 2, 3); „Örvend a *pusztá és a kietlen hely*...” (És 35, 1); „...ujjong a néma nyelve, mert a *pusztában víz fakad és patakok a kietlenben*” (És 35, 6); „...hogy *vizet* szereztem a *pusztában, a kietlenben folyóvizeket*...” (És 43, 20); „Mert megvigasztalja az Úr Siont, ... és *pusztáját* olyanná teszi, mint az Éden, és *kietlenjét* olyanná, mint az Úrnak kertje” (És 51, 3); „...fegyver előtt *kietlemb* mentjük fejünket” (RMK. 6: 83); „A remetéc a *kietleneket avagy pusztákat* lakjác” (Comenius); „Kik az ... *kietlenekben* lakoznac vála”; „Az bagoly az *kietlenben* huhol” (MA.); „Egy *kietlenben* hatszáz magával / Dávid így könyörge,...” (MA. 141. zs.); 1704: „...s jutánk soha meg nem lábálható *kietlen pusztaságra*” (SzT. 6); „Halgassátok Szigetnek megszállását, / Török miatt *kietlen megromlását*...” (RMK: 6: 131); „egy ighen *nagy kietlen hal* szaiat föl táta...” (Lépes); „Ott kellett a *nagy kietlen hidegben* mindenütt járnunk” (Cserei); „*kietlen rút*” (MA.); „*kietlen*, paraszt: barbaricus” (PP); „*kietlen* gyönyörűségtelen” (PPB); „*Órdógnak* előtte valo forgása és *kietlen látása*” (Kulcsár); „*kietlen ligetek*” (Faludi); „*Kietlen homokos sivatag*”;

„*kietleni* ’pusztai’ **barlangok**” (MA.); stb. (Vö. Károlyi-biblia, PP., PPB., CzF., NySz. 2: 303, SzT. 6; TESz. 2: 484–5, 3: 1343).

Ezek a régi adatok azt mutatják, hogy a kódexek bibliai, vallási szövegeiben és a Károlyi-bibliában a *kietlen* és a *puszta* különböző szintaktikai formákban (jelzős szintagmákban, mellérendelő szerkezetekben, rokon értelmű elemek halmozásaként) kapcsolódik össze, a *kietlen* melléknévi és főnévi használataiban egyaránt.⁷ Együttesüknek ezekben a szövegekben – minden bizonnyal – stilisztikai szerepük is volt. A tautologikus szerkezetekben a két szó egymás jelentését világítja meg: a *puszta* megerősíti a *kietlen* ’kopár, sivár, sivatagos, vízben szegény, víztelen <hely, sík vidék>’ alapjelentését, majd az ebből – **metonimikus jelentésváltozással** – létrejövő ’terméketlen, kellemetlen, zord, elhagyatott, csúnya, szomorú’ további jelentéseit.

Hogy a *kietlen* valóban a ’száraz, sivatagos, sivár’, azaz a ’vízben szegény, víztelen’ jelentést képviseli, bizonyítják ezeknek a kontextusoknak azon parafrázisai, melyekben az egyik szó – általában a *kietlen* – helyett a *víztelen*, valamelyik variánsa vagy rokon értelmű szava jelenik meg. Például: „...**víztelen puszta** mezőkon jártanak...”; „...és **szomjúságnak nagy és rettenetes pusztáján**, a melyben **víz nem vala...**” (5Móz 8, 15); „Meg haragottak őtet a **kietlenben**, haragra rezzettetek őtet a **uíztelenben**” (AporK.); „Megfosztottak a földi vígasztalásoktól, laknak **puszta és víztelen földön**” (Illyés: Préd.); „Én ismertelek téged **a pusztában, az elükkadt földön**” (Hós 13, 5); „...az Úr szele támad fel a **pusztából; kiszárad kútfeje, elapad forrása**” (Hós 13, 15); stb.

De megjelenhet a *kietlen* helyett a *sivatag* is: „Hogy megittasson **pusztát, sivatagot...**” (Jób 38, 27); „Bujdostak **a pusztában, a sivatagban**; lakó-város felé utat nem találtak vala” (Zsolt. 107, 4); „az én drága örökségemet **sivatag pusztává** tették!” (Jer 12, 10); „Imé, a nemzetek seprejévé, **pusztává, száraz földdé, sivataggá** lesz” (Jer 50, 12); „Városai **pusztává, sivataggá és kopár földdé** lesznek...” (Jer 51, 43); „és **puszta és sivatag vidékre** vetem azt” (Jóel 2, 20); (l. Károlyi-biblia, NySz. 3: 1225, 1230–1). A példák magukért beszélnek!

Most azonban kis időre hagyjuk el a régi adatokat, s nézzük meg röviden az EWUng. és az EtSzt. által elutasított újabb etimológiai kísérleteket!

3. A 20. századi szófejtő kísérletek

3.1. Juhász Jenő etimológiája (1947)

Juhász a *kies* jelentéséből és használati köréből indul ki: a *kies* jelzős szerkezetei (l. a *kies hely, táj, vidék, liget, kert, berek, mező, legeltető hely, kút, völgy, halmok, folyó, fürdő, szellő* stb. használatokat) szerinte egyértelműen azt mutatják, hogy e szintagmák denotatívumai mind „kint, a szabadban, a természeti szép környezetben” fordulnak elő.

⁷ Az 1979-es katolikus Biblia a Károlyi-biblia *kietlen* adatainak egy részét más szóra cserélte. Például:

„A föld pedig **kietlen és puszta** vala” → „A föld **puszta volt és üres**” (1Móz 1, 2)

„Örvend **a puszta és a kietlen hely...**” → „Örüljön **a puszta és a kiaszott vidék**” (És 35, 1)

„...hogy **vízet** szereztem **a pusztában**, → „...mert **vízet** fakasztok **a pusztában**; és **a kietlenben folyóvizeket...** folyókat **a sivatag földön...**” (És 43, 20)

Mivel azonban a kicserélt szavak is a *kietlen*, illetve a *puszta* szinonimái, ezek a kontextusok is a *kietlen* tulajdonképpeni jelentését világítják meg.

Ebből a tényből, valamint abból, hogy a *kies*-nek van ’kinti, kívül fekvő, kieső <hely>’ jelentése is, arra a következtetésre jut, hogy a *kies* a *ki*, *kint* ~ *kinn* ~ *künn* határozószókból jöhetett létre. Hogy a *kies* ellentett párja, a *kietlen* nem ’bent lévő, benti’ jelentésű, ahogyan elvárnánk, a következőkkel magyarázza. Egyfelől azzal, hogy a fosztóképzőnek több nyelvben van nagyító, túlzó jelentése is (pl. a magyarban az ’egyedüli, páratlan’ jelentésű *egyetlen* melléknév esetében, a németben az *Untier* ’szörnyeteg’, *Unwetter* ’nagyon rossz idő’ stb.-képzésű szavakban, az oroszban hasonlóképpen: a *безвремя* ’ítéletidő’ stb. esetében). Másfelől pedig azzal, hogy a *kietlen*-nek volt fokozó, nyomatékosító, túlzó jelentése is (*kietlen nagy*, *kietlen rít*). Gondolatmenetének konklúziója: a *kietlen* „nagyon messze, kint lévő, vigasztalanul magányos” helyek jelzője (Juhász 1947: 295–7).

Juhász azzal a kérdéssel, hogy vajon hogyan jöhetett létre a *ki*, *kinn* ~ *künn* határozószóból a ’valamivel ellátottságot’ kifejező -s melléknévképzővel a *kies* melléknév, nem foglalkozik, a kérdést fel sem veti. Hasonlóképpen nem zavarja az sem, hogy a régiségben nyoma sincs a *kies* ’kinti, kívül fekvő, kieső’ jelentésének. Az etimológia több sebből vérzik, a kutatás a továbbiakban nem is vette számításba.

3.2. Kiss Lajos etimológiája (1978)

Kiss Lajos a két melléknév alapszavát a *käy* ~ *kij* ~ *kī* változatokban élő, több török nyelv nyelvjárásaiból kimutatható, ’ruhát felölt, felruház’ jelentésű ótörök igei többen véli megtalálni. A szavak jelentésfejlődését a *mez(es)* ↔ *mezítelen*, *meztelen* melléknévpár analógiájára a *kies* ’növényzettel felruházott’ → ’kellemes, barátságos, szép, derűs’ ↔ *kietlen* ’ruhátlan, növényzettől megfosztott’ → ’kopár, kopasz, puszta’ jelentésváltozásban látja. Megjegyzi, hogy ezeknek az ótörök igei töveknek a *käd* ~ *ked* változata a török *kedmān* ’ruha’ → magyar *ködmön* alapszava. Miután igei töből indul ki, s ebből a *kies* levezethetetlen, kénytelen másképpen eljutni a *kies*-hez: megállapítja, hogy a kései adatolású *kies* „analógiás úton, rendszerkényszer szorítására jött létre” (Kiss 1978: 470–2).

3.2.1. K. Palló Margit hozzászólása (1979)

A turkológus K. Palló Margit elfogadja ugyan Kiss Lajos etimológiáját, ám a török tövek megjelenésének Kiss által bemutatott időrendjét pontosítja, s ezzel lényegesen megváltoztatja. Megállapítja, hogy a ’ruhát felölt, felruház’ jelentésű török igei tö *d*-s változata, a *käd* ~ *ked* nem a *käy* ~ *kij* ~ *kī* tövek további variánsa, hanem a kiinduló ótörök alapalak. A *käy* ~ *kij* ~ *kī* tövváltozatok csak a 13. századtól jelennek meg. A *ködmön* és a *kies*, *kietlen* török alapszavainak az átvétele között tetemes időbeli különbség van: a *ködmön* felmenője szerinte még az uráli őshazában kerülhetett az uráli alapnyelvbe, a *kies* és *kietlen* török megfelelője pedig közvetlenül a honfoglalás előtt a magyarba (K. Palló 1979: 472–3).

Ám az etimológiával így is komoly gondok vannak: az átvett alak csak a *d*-s tö lehetett, miután a *j*-s alakok sokkal későbbiek. A két szó számos régi adata között azonban sehol nincs nyoma *d*-s tőnek, és leghalványabb jele sincs a *kies* valamikori ’ruhát öltött, felruházott’ jelentésének.

Az EWUng., s nyomában az EtSzt. elveti Kiss Lajos etimológiáját, de átveszi azt a gondolatát, hogy a *kies* csak a *kietlen* pozitív párjaként később, másodlagosan, az ismert ellentett jelentésű melléknévpárok analógiájára jöhetett létre.

3.3. Balázs János etimológiája (1976)

Bár Balázs János etimológiája két évvel korábban jelent meg, mint Kiss Lajosé, ismertetését utoljára hagytam. Ennek oka az, hogy a három szófejtő kísérlet közül egyedül Balázs gondolatmenetét tudtam nemcsak elfogadni, hanem sikerült megerősítenem is: az adatok vizsgálatából levont következtetéseim elgondolása mellett szólnak. A nagyszámú, következetesen kontextusban vizsgált adat értelmezéséből arra jutottam, hogy Balázs János megfejtési kísérlete a helyes.

Balázs János rövid, részleteiben kissé kidolgozatlan cikkében abból indult ki, hogy a *kies* (*kyes* ~ *kjyes*) régi adatai között a *kyes kuth* szintagmát is megtaláljuk. Ugyanez a jelzős szerkezet a *kő* főnévből képzett *köves* melléknévünk régi adatai között nagy számban fordul elő. A *kietlen vízhiányos helyek* (pusztaság, sivatag, kopár, sivár, pusztá föld) jelzője. Az életadó iható víz a régiek életében is nélkülözhetetlen volt, megszerzése, biztosítása a legnagyobb feladatot jelentette. Az embereknek kerülniük kellett a vízben szegény helyeket, ahol nem voltak folyók, kutak, források. A tiszta ivóvíz pedig sziklás, köves, kavicsos talajból fakad. „A köves kutak környéke valóságos oázis volt” – írja.

Mindebből az következik, hogy szerinte a *kies* a *kő* szócsaládjába tartozhat, a *köves* melléknév régi, -v nélküli változataiból (*kves* ~ *kues* ~ *cues* ~ *kyes* ~ *kjyes*, *kijjes*) jöhetett létre, annak **szóhasadással elkülönült** párja lehet. Megerősítheti mindezt, hogy vannak olyan egészen korai adataink (l. a Tihanyi alapítólevél *zilu kut* és *kues kut* adatait 1055-ből, valamint az Oklevélszótár további korai adatait: 1193-ból a kétszer előforduló *quiescut* (hovatarozásában a szótár is bizonytalan: l. az adat utáni megjegyzést: „a. m. köves?”) és a *quiestou*, a *kues eleu*, 1234-ből a *Cues berc*, 1252-ből a *kues potok*, 1291-ből a *kuues heer* stb. adatokban szereplő *kies* ~ *kües* nemcsak a *köves*, hanem a *kies* adataihoz is tartozhat. Vagy ha a kettő eredetében ugyanaz: mindkettőhöz (Balázs 1976: 478–9).

4. A *köves* → *kies* eredetbeli összefüggését igazoló újabb érvek

Az EWUng. minden további vizsgálat nélkül, azaz a felvetett gondolat megcáfolását mellőzve, utasítja el ezt a megoldási kísérletet is. A magam vizsgálódásai viszont megerősítik, igazolják Balázs János etimológiáját. A *kies* eddig hiányzó, ismeretlen, régi adatait bizonyára a *köves* – *kyes*, *kues*, *kües*, *kijjes*, *küves*, *kijjes*, *kijes*, *kiues*, *keüves*, *kőues*, *kőwes* alak- és írásváltozatokban megjelenő – korai adatai között kereshetjük. A régi nyelvben kezdetben valószínűleg nem is lehetett különbséget tenni közöttük, mivel a *köves* kút, ér, patak, folyó, fürdő környéke egyúttal *kies*, azaz szép, kellemes, barátságos, üde, friss, termékeny hely is volt. A **szóhasadás** folyamata fokozatosan mehetett végbe.

Kő és folyóvíz kapcsolatára hadd idézzem a régi közmondást Faluditól: „A vízbe ne lépj, míg *kővét* nem látod” (NySz. 2: 385).

A bemutatott régi nyelvi anyagban számos tautologikus kontextus igazolja, hogy a *kietlen* vízben szegény, víz nélküli, sivatagos helyek jelzője vagy – főnévi használatban

– megnevezése. De ne feledjük, hogy a *kietlen* első ismert adata, az 1295-ös *kyethlen-azow* helynév is tautologikus szóösszetétel, hiszen az *aszó* ’kiszáradt folyómeder’ beletartozik az *aszik*, *aszal*, *aszály*, *aszott*, *aszú* szócsaládjába, melynek meghatározó, az elemeket összekapcsoló jelentésmozganata a ’szárazság’.

Van azonban nyelvi bizonyítékunk arra nézve is, hogy a *kies* – ezzel szemben – eredendően vízben gazdag, termékeny helyekre vonatkozhatott.⁸ Szinonimái között találjuk az *üde*, *friss* jelzőket, régi származéka, a *megkiesít* ige ’felfrissít, felüdít’ jelentésű (l. a fentebb idézett példát az Érsekújvári-kódekből: „Sem wala ewnekyk *ytalok* ... melyek *lelketh megh kyesytnek*”). A nyelvújítás korában született *kiesde* főnév pedig, melyet két szótárunk is felvett anyagába (CzF., Ballagi), szintén erről tanúskodik. A CzF.-szótár (3: 718) ezt írja e származékról: „Kies hely. Különösen használják némelyek az idegen *oase* (görögül: *oasis*, kopt nyelven: *ouahe*, *ouahsoi*) magyarítására, mely Áfrikának homoksvatagjai közt itt-ott felmerülő termékeny tájéket jelent”. Ballagi Teljes szótárában pedig a szó a következő magyarázatot kapja: „Homoksvatagban helyelközzel feltűnő, füves, pálmalombos hely, oázis” (Ball. 2: 51). Márpedig oázis csak ott lehet, ahol víz van.

A Bibliában Isten a víz megvonásával, a kies helyek kietlenné tételével büntet: „És teszem a földet pusztasággá, mivelhogy elpártoltak tőlem, ezt mondja az Úr Isten” (Ez 15, 8). Ha pedig népét megjutalmazza, a sziklából vizet fakaszt a pusztában: „Az wdewbe adatek nekyk *az wyz az kew zyklabol*” (ÉrsK.); „Fordita az *kúszálat vízeknec tauúra* es az *kouat vízeknec kútfeiere*” (Szék: Zsolt. 119); „...ujjong a néma nyelve, mert a *pusztában víz fakad és patakok a kietlenben*” (És 35, 6); „Az pusztán *az kősziklát meghasíta*, / És az *vízzel*, az mely abból kifolya, / Népét *megitátá*, és azon helybe / Az *kősziklából kútfejet ereszte*, / Kiből oly bővséges víz buzdóla, / Mely mint az patak sebesen folya” (MA. 78. zsolttár); „Mert én dicsőségére ez helynek / Támasztok *nagy, szép, élő kútfejeket*” (87. zsolttár); stb. (vö. Károlyi-biblia, Alexa 1994, NySz. 2: 381, 3: 241).

Végül hadd hivatkozzam Lőrincze Lajosra, aki 1971-ben a Milyen hely a kies hely? c. cikkében érdekes adalékkal járul hozzá a *köves*, *kavicsos* → *vizes*, *vízben gazdag* → *kies* összefüggéséhez. Lőrincze elfogadja a *kies*-nek a *kéj* főnévből való származtatását, ezért szinte röstelkedve írja, hogy nyelvérzéke félrevezette: „Én vagy 48 évvel ez előtt találkoztam először a *kies* szóval, a 23. zsolttárban, annak Szenczi Molnár Albert által fordított szövegében: «Gyönyörű szép mezőn engemet éltet, és *szép kies folyóvízre* legeltet.» Megvallom, lelki szemeim előtt egy szép zöld rét jelent meg, rajta csörgedező tiszta vizű patak, s a gyöngyöző víz alján a napfényben csillogó színes, sárga, szürke, fehér, zöld kavicsok, a mi akkori nyelvünkön göbécsek. Ez volt nekem a *kies* folyóvíz: *köves*, tájnyelvünkön *küjes*. [...] Egyszóval mind a tárgyi, mind a nyelvi oka megvolt

⁸ Ez a látens összefüggés néha a *kies* ritka mai használataiban is megmutatkozik, felszínre kerül. Pl. az alábbi újságszövegben: „Huszonkét javasolt helyszín megtekintése után Budapest városának – mivel *kies*, jól megközelíthető és *vízzel is megfelelően ellátott területen volt* – a lipótmezei telekre esett a választása.” (Lázár Fruzsina, Magyar Nemzet Magazin 2016. május 7. 27. l.)

annak, hogy én is félreértettem egy kissé a *kies* folyóvizet” (Lőrincze 1971: 96). Lám, a természetes nyelvérzék néha pontosabb, mint a tudós, de tévesnek bizonyuló etimológia.

5. Összefoglalás

Munkám végére érve megkísérlem számba venni, hogy vizsgálódásaim hova vezettek. Úgy vélem, sikerült megerősítenem, további nyelvi adatokkal és újabb érvekkel igazolnom Balázs János 1976-os elutasított etimológiáját. Ez a szövegtétel – ha valóban helytálló – a *kies*, *kietlen* melléknevekre vonatkozó eddigi kutatások számos megállapításának a módosítását vonja maga után. Ezek a következők:

- a) A *kies*, *kietlen* nem igei és nem fiktív töből jött lére.
- b) A *kies* nem rendszerkényszerből, a *kietlen* pozitív párjaként, azaz nem másodlagosan keletkezett.
- c) A *kies* föltehetően sokkal korábbi adatokkal rendelkezik, mint ahogyan az eddigi kutatás gondolta.
- d) Eddig hiányzó, régi adatai minden bizonnyal a *köves* régi, *v-* nélküli *kies* ~ *kües* adatai között keresendők.
- e) Ebből következően a *kő* finnugor eredetű nagy szócsaládja újabb két elemmel bővül.
- f) Mindkét melléknév újabb jelentései **metonimikus jelentésváltozások** eredményeképpen jöttek létre.
- g) A *kies* jelentésfejlődése: ’köves’ → ’vízben gazdag’ → ’viruló, üde, friss’ → ’barátos, kellemes, szép, vonzó, elbájoló’ → ’termékeny < hely, vidék >’.
- h) A *kietlen* jelentésfejlődése: ’víz nélküli, vízben szegény’ → ’száraz, kopár, sivár’ → ’puszta, sivatag’ → ’terméketlen, elhagyatott < hely, vidék >’.

Hivatkozások

- Alexa Károly szerk. 1994: *Magyar Zsoltár*, Budapest, Kortárs.
- Ball. = Ballagi Mór 1873: *A magyar nyelv teljes szótára* 2, Pest, Heckenast Gusztáv kiadása.
- Balassa = Balassa József 1940: *A magyar nyelv szótára* 1, Budapest, Grill Károly Kiadóvállalata.
- Balassa József 1894: A magyar magánhangzók története, *Nyelvtudományi Közlemények* 24, 369–404.
- Balázs János 1976: *Kies és kietlen*, *Magyar Nyelv* 72, 478–9.
- Baranyai József 1995: *Konkordancia a Károli bibliához*, Budapest, Veritas.
- Biblia 1979: *Ószövetségi és újszövetségi szentírás*, ford. Gál Ferenc et al., Budapest, Szent István Társulat.
- Biblia Sacra Vulgata*, Genesis 1: <http://biblehub.com/vul/genesis/1.htm>, letöltve 2017. február 4-én.
- CzF. = Czuczor Gergely–Fogarasi János 1870: *A magyar nyelv szótára* 3, Pest, Emich Gusztáv kiadása.
- ÉKsz. = Juhász József et al. szerk. 1992: *Magyar értelmező kéziszótár*, Budapest, Akadémiai.

- ÉKsz.² = Pusztai Ferenc szerk. 2003: *Magyar értelmező kéziszótár*, második, átdolgozott kiadás, Budapest, Akadémiai.
- Erdélyi István 1970: Magyar kéj 'Wonne', *Nyelvtudományi Közlemények* 72, 150–1.
- ÉrtSz. = Bárczi Géza – Ország László főszerk. 1959–1962: *A magyar nyelv értelmező szótára* 4, Budapest, Akadémiai.
- ÉrtSz+ = Eöry Vilma szerk. 2007: *Értelmező szótár*⁺ 1, Budapest, Tinta.
- EtSzt. = Zaicz Gábor szerk. 2006: *Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete*, Budapest, Tinta.
- EWUng. = Benkő Loránd főszerk. 1992–1998: *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen*, Lieferung 3, Budapest, Akadémiai.
- Gl. = Berrár Jolán – Károly Sándor szerk. 1984: *Régi magyar glosszárium. Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára*, Budapest, Akadémiai.
- Juhász Jenő 1947: *Kies, kietlen*, *Magyar Nyelv* 43, 295–97.
- Kiss Lajos 1978: *Kies, kietlen*, *Magyar Nyelvőr* 102, 470–72.
- Lázár Fruzsina 2016: Lángelmék és művészeltek a hazai sárgaházakban, újságcikk, *Magyar Nemzet Magazin*, május 7, 27.
- Lőrincze Lajos 1971: Milyen hely a *kies* hely? in Ferenczi Géza szerk.: *Anyanyelvi örjárat*, Budapest, Gondolat, 95–7.
- A. Molnár Ferenc 2014: A Szenci Molnár Albert fordította 23. zsoltár nyelvi és művelődéstörténeti magyarázata, in Dobi Edit et al. szerk.: *Stilusról, nyelvről sokszíniuen. Szikszainé Nagy Irma 70. születésnapjára* (Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 91.), Debrecen, 226–28.
- MSz. = Kiss Margit szerk. *Mikes-szótár*; <http://mikesszotar.iti.mta.hu>, letöltve: 2017. április 25-én.
- MSzFE. = Lakó György szerk. 1971: *A magyar szókészlet finnugor elemei* 2, Budapest, Akadémiai.
- MTsz. = Szinyei József 1893: *Magyar tájszótár* 1, Budapest, Hornyánszky Viktor Akadémiai Könyvkereskedése.
- MUSz. = Budenz József 1873–1881: *Magyar–ugor összehasonlító szótár*, Budapest, MTA Könyvkiadó Hivatala.
- NySz. = Szarvas Gábor – Simonyi Zsigmond szerk. 1890–1893: *Magyar nyelvtörténeti szótár* 2, 3, Budapest, Hornyánszky Viktor Akadémiai Könyvkereskedése.
- OkISz. = Szamota István – Zolnai Gyula 1902–1906: *Magyar oklevél-szótár. Pótlék a Nyelvtörténeti Szótárhoz*, Budapest, Hornyánszky Viktor Akadémiai Könyvkereskedése.
- K. Palló Margit 1979: A *kies, kietlen* etimológiájához, *Magyar Nyelvőr* 103, 472–3.
- PP. = Pápai Páriz Ferenc 1708: *Dictionarium manuale Latino-Ungaricum et Ungarico Latinum*, Lőcse.
- PPB. = Pápai Páriz Ferenc [1767] 1995: *Dictionarium Latino–Hungaricum et Hungarico–Latino–Germanicum*, Bod Péter által bővítvé, Reprint, [Nagyszeben], Budapest, Universitas.
- RégSz. = Kiss Gábor főszerk. 2012: *Régi szavak szótára*, Budapest, Tinta.
- Szent Biblia* 1984: Ford. Károli Gáspár, Budapest, Magyar Biblia-tanács.
- SzófSz. = Bárczi Géza szerk. [1941] 1991: *Magyar szófejtő szótár*, Budapest, Trezor.

-
- SzT. = Szabó T. Attila főszerk. 1993: *Erdélyi magyar szótörténeti tár* 6, Budapest, Akadémiai–Bukarest, Kriterion.
- TESz. = Benkő Loránd főszerk. 1967–1976: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 2–3, Budapest, Akadémiai.
- TMNy. = Simonyi Zsigmond 1895: *Tüzetes magyar nyelvtan történeti alapon*, Balassa József közreműködésével, Budapest, MTA.
- ÚMTsz. = B. Lőrinczy Éva főszerk. 1988: *Új magyar tájszótár* 3, Budapest, Akadémiai.